

Kövér György

Növekedés és hanyatlás az Osztrák–Magyar Monarchia történelmi emlékezetében*

Vajon hogyan értelmezhető és mivel magyarázható, hogy míg az 1873-as esztendő szinte minden történelmi szereplő memóriájába mélyen bevésődött, addig a negyven évvel későbbi, szintén válságos 1913-as év jóformán nyomtalanul hullott ki az emlékezetből? Indokolhatja ezt az események összetettsége és súlyossága. 1873-at már a kortársak „a három K” évének nevezték (krach, kolera, kiállítás).¹ Sokak várakozása ellenére a bécsi világkiállítás megnyitása 1873. május elején nem hozta meg a remélt fellendülést, s május 13-án beütött a tőzsdekrach. Ráadásul ezzel párhuzamosan az utolsó nagy kolerajárvány is végigsöpört a Monarchián. Ezzel szemben az 1912 őszen a Balkán-háborúk hatására induló krízis kizárólag a pénz- és hitelpiacokon, az ipari és kereskedelmi forgalomban érezte hatását. Az I. világháború előtti korszak szereplői azonban kortársként, történelmi perspektíva híján természetesen alig voltak képesek hosszabb időtartamok hullámmozgásait megállapítani, legfeljebb általában a növekedést és a hanyatlást vélelmezték, illetve retrospektíve minősítettek. S mindez erőteljes nyomot hagyott az utókor történelmi gondolkodásán is.

AZ AKTOROK EMLÉKEI

Nehéz szabadulni attól a benyomástól, hogy a történelmi emlékezetet nemcsak maguk a „tények”, a „valóság”, hanem a válság percepciója legalább olyan erőteljesen befolyásolja. Hallgassunk meg először három mellékszereplőt az 1873-as élményeikről. Először egy nagyváradi ortodox zsidó kereskedőt, Munk Adolfot, akit – mint „minden pénzzel bánó embert” – közvetlenül érintett a krach. Ráadásul a héberből magyarra fordított szövegen érezhetően átüt a nyelv irodalmi megformáltsága és ószövevségi zamata.

„Így múltak az évek 1873-ig jóban. Évről évre gyarapodott a vagyonom ezer forinttal, és 1873 végéig a vagyonom, melyet ezekben az években szereztem, hatezer forint volt.

* A dolgozat az MTA–ELTE Válságtörténelmi Kutatócsoport munkálatai keretében készült, és eredetileg a *Declines and Falls. Perspectives in European History and Historiography* című konferencián hangzott el (CEU, Budapest, 2013. május 15–17.).

¹ Freystädtler 1938.

1870-ben született Mirjam leányom, reb Hers Ungár felesége, akit Isten éltesen, és 1873-ban, ádár havában született drága fiam, Mose, akit Isten éltesen szívem öröme. Mert dolgaim nagyon jól mentek, és ezért minden gyermek, aki született nekem, nagy vagyon volt számomra, amellyel semmi drágaság nem ért fel. Azon a héten, amikor kisfiam, Mose született, egy üzletet kötöttem, amelyen egy óra alatt 133 pengő forintot kerestem. Ezekben a szerencsés napokban azt képzeltem, hogy gyökereim a vízbe ereszkedtek, és életem végéig harmatos lesz aratásom, és ágaim mindig üdék és zöldek lesznek. Azonban csupán szép álom volt az elmúlt idő, az éj látomása. Az ember és minden dicsősége főként elszárad; reggel virágzik és újra nő, estére pedig levágják, ellankad, elhervad.

1873 nyarán nagy zavar volt, amelyet a nagy krach évének neveznek. Ebben az évben elpusztultak nagy házak, és megszűnt sok nagy ház Bécsben, Pesten és a vidéken is. És a nagy kolerajárvány is dühöngött minden[ütt] az országban. A romlás, amely a nagy városokban volt, végigvonult a legmesszibb vidékeken is. A hitelezők elvesztették pénzüket az adósoknál. A magas kamat megette őket. Teljesen lehúzta a bőruket róluk és a húst is csontjaikról. Végül pedig elszakadt a pénz kötele és eltörött aranykorsójuk a nagy és sok kamat miatt, amelyet éveken keresztül fizettek. És eltörött a korsó a forráson. Megbukott az adós, hitelezője pedig, akinek az adóslévél a kezében volt, dugóul használhatta palackja nyílásába.

És ezért 1874-ben minden üzletnek vége lett a bajok miatt, amelyek minden pénzzel bánó embert érintettek, mert nem volt bizalom sem abban, aki kölcsönkért, sem a közvetítőben, sem pedig a pénzügyletekben, és akkor kezdett el napom lenyugodni, és véget ért örömöm ideje.”²

Munk Adolf (héberül Méir Ávráhám, 1830–1907) visszaemlékezéséből sugárzik az a világszemlélet, amelyben a vagyon gyarapítása és a gyermekek születése fölötti öröm tökéletes harmóniába szövődik egymással. Mint ahogy az 1874 telén született fiúgyermek kanyaróban történt halála miatti szomorúság és a gazdasági hanyatlás tapasztalata is együtt járt. Munk válságérzetét persze elmélyíti, hogy az 1899-ben írott visszaemlékezés látószögéből úgy élte meg, hogy 1873 egész életpályájában fordulatot eredményezett: a dinamikus ifjúkor végleg elmúlt, s a visszafordíthatatlan öregedés egyben minden más tekintetben is tartós hanyatlást hozott magával. Az „éj látomásához” elválaszthatatlanul társult a „lankadás”, a „hervadás” képzete.

A néhány évjáratral idősebb miskolci ügyvéd, Szűcs Sámuel (1819–1889) nem visszaemlékezést írt, hanem naplót vezetett. Az évenként krónikaszerűen haladó feljegyzésekben év végén mindig összefoglalta és hangsúlyozta az eltelt esztendő általa leglényegesebbnek tartott eseményeit. Így tett 1873-ban is. Nyilván nem véletlen, hogy nála a világkiállítással kezdődik a summázás, s politikáló emberhez illően a kormányválság is megelőzi jelentőségében a bécsi krachot.

² Munk 2002: 279–280.

„A' bécsi világ kiállítás Magyar Országra nézve, felettébb emlékezetes leend. Az 1873-diki év, mert, azon elszomorító eredményekre kellett jutnunk, hogy valódi kormány képes férfaink nincsenek, 1867-ben az ország kormánya ön magunknak adatott vissza; íme! erőnk túlbecslése, a' mindent egyszerre létesíteni kívánó hiúság, az egyedül csak papíron számítás, pénzügyi tekintetben; a' külföldieskedés, az elméletek utáni kapkodás, a' hivataloknak kegyenczek részére osztogatása, az elnökségnek alkalmatlan egyénnel betöltése az igazgatási 's törvénykezési téren, – olly siralmas helyzetbe vezették hazánkat, minőben sokak ítélete szerin, még az Absolutismus alatt sem volt. A' bécsi pénzválság (Krach) hazánkat is sújtá, a' természetlen év pedig általános pénz-szükséget idézett elő, több pénzügyi intézetek megbuktak, azokban is, mellyek kiállották a' crisist, csekély volt a forgalom, magasra emeltett a' kamat, hazánkban is jelentékenyen bővebbek voltak a pénzsikkasztások, mint máskor. Mindezen szomorú körülmények, – az uralkodó cholera, hidegtelelés, himlő mellett sokan látogatták a' bécsi világkiállítást hazánkból is.”³

A válságtünetek felsorolásából nem marad el sem a „bécsi pénzválság” (igaz, még nem viseli díszítő jelzőként a „nagy” titulust), sem a „rossztermésű” mezőgazdaság, sem a kolera. Ám Szűcs a kiállítással és a kolerával foglalkozik a leg-hosszabban, immár szigorúan lokális szempontból. A fent már nem idézett folytatásban pedig felsorolja a kiállítás borsod-miskolci látogatóit és díjnyerteseit, és adatokat jegyez fel a járvány megyei áldozatainak számáról.

Szintén a kolerával foglalkozik legrészletesebben a kemecsei szolgabíró, Krasznay Péter (1830–1916) valószínűleg szintén egykorú jegyzetekre támaszkodó, századfordulón írt visszaemlékezése. Jellemzőnek kell tekintenünk, hogy az értékpapírok drámai árfolyamvesztésének hatása alól még egy a középbir-tok alsó szegélyén aktívan gazdálkodó, hivatalt vállaló falusi nemes sem tudta kivonni magát, jóllehet a krach csak a lokális részvények révén hozott számára tartós veszteséget.

„Az előző évben alakult »Tisza« Biztosító és Jelzálogbank végnapjait élte. A túlságosan dotált hivatalnokai könnyelmű költségei és lelkiösmeretlen számlái folytán már július hóban végképpen megbukott. Oly csúfosan, hogy az általam jegyzett 200 forintos részvényt eladóvá tévén, már csak 11 forintot ígértek érte, holott már én arra 110 forintot fizettem be. Így aztán a részvény most is megvan, de nem ér egy pipadohányt.

Még azon hó folyamán az addig szórványosan előfordult koleraesetek annyira szaporodtak, hogy a járás több községeiben az a legnagyobb mérvű járvánnyá fajult. Vas-megyer és Demecser községekben uralgott a legerősebben. Mindkét község összes lakosságának hetedrészét, Kótajnak tizedrészét sepepte el. A többi községekben azonban alig volt járványnak nevezhető.”⁴

³ Szűcs 2003: 70.

⁴ Krasznay 2010: 84–85.

A folytatásban még részletesebb leírást ad a kolera súlyos következményeiről, a legközvetlenebb élményről, hiszen a járvánnyal nem csak hivatali kötelességből fakadóan kellett törődnie. Cselekvő közreműködőként egy betegség elleni receptet is ismertet, amelynek segítségével később is rendszeresen gyógyítani próbált akut gyomorpanaszokat. Fontos kiemelnünk, hogy mind a miskolci ügyvéd, mind a kemecsei szolgabíró, a történetelbeszélésben meghatározó szerepet tulajdonít az események előidézésében az alkalmatlan hivatalnokoknak, a hibás számításnak, a könnyelmű költsékezésnek, sőt a sikkasztásnak.

Az 1873-as válság tehát a társadalom szinte minden rétegét érintette, vagy a rossz termés és a kolera, vagy a pénz- és hitelválság révén. Érdemes azonban arra is figyelni, hogy melyek lehettek a válság hosszabb távú következményei. S itt nemcsak az anyagi vonatkozásokra kell gondolnunk, hanem a mentalitásbeliekre is. Ifjabb Paikert Alajos 20. század közepén írott visszaemlékezése szemléletesen mutatja be, hogyan élte meg a krachot katonai törzsorvos édesapja. Idősebb Paikert Alajos (1831–1914) Pozsony környékén élve már helyzeténél fogva, de betegei révén is jóval közelebbi kapcsolatba kerülhetett mind a konjunktúra, mind a krach központjával. Fia így emlékezett az egyébként igen határozott apa válságtapasztalatára:

„Atyám, mint nagy és előkelő praxissal bíró orvos, elég hamar igen szép kis vagyont gyűjtött, melyet azonban az 1873. évi nagy debacle alatt szinte teljesen elvesztett. Ez a váratlan és külső körülmények következtében beállott nagy veszteség, rendkívül megviselte és az emberi tisztességbe vetett hitét szinte teljesen megingatta. Azóta ő, aki mindig vidám, közvetlen és viruló életkedvű volt, magába zárkózott, sokszor túl szigorúvá vált, a végletekig takarékoskodott, hogy ismét megszerezze az így nagy fáradtsággal, tisztességesen szerzett, de szinte orozva tőle elvitt vagyonát.”⁵

Természetesen nem lehetünk meglepődve azon, hogy a fiú magyarázatában apja veszteségét csakis „a külső körülmények” okozták. Ebben nem nagy az eltérés a fentebb idézett miskolci ügyvéd és a szabolcsi szolgabíró világlátásához képest. A korabeli anekdotakincsben – nem melleleg – aligha véletlenül bukkan fel a börséző felcser figurája, akinél nem lehet a páciens biztos abban, hogy a doktornak vajon a pulzus vagy a kurzus állásán jár-e az esze.⁶ A pillanatnyi helyzetjelentésen túl azonban Paikert visszaemlékezése rámutat arra a bizalomvesztésre is, amellyel a család az apa kedélybeli átalakulását igyekezett magyarázni. Ez ugyanúgy szoros kapcsolatot jelez az életpályaszakasszal, mint amit a szintén közvetlenül érintett Munk esetében érzékelhettünk.

Ha az 1913-as krízis emléknymait kutatjuk, némi meglepetéssel vehetjük tudomásul, hogy alig találunk róla használható feljegyzéseket. Persze – rögtön leszögezhetjük – mélységét és időbeli hatását tekintve nem hasonlítható össze

⁵ Paikert 2001: 164.

⁶ Balla 1923: 194.

1873-mal. A búza és a burgonya hozama ugyan 1913-ban alacsonyabb volt, mint 1912-ben, de az árpa, zab és kukorica – az ínségre hajlamosabb vidékek élelmezési szempontból fontos növényei – jobb termést eredményeztek. Kiterjedt járványokról sincs tudomásunk. S bár Ausztriában a gyáripari termelés kétségtelenül visszaesett az előző évhez képest, Magyarországon ez egyáltalán nem mutatható ki.⁷

Vegyük először kézbe a kőművesből lett építési vállalkozó, Havel Lipót (1847–1933) naplóját.⁸ Ő a krónikaszerű feljegyzések során, év végén mindig összefoglalta az eltelt esztendő üzleti és családi mérlegét. Az üzletember amúgy is év végén csinál „biláncot”, s ezekben (sőt a jövő kilátásain) a Balkán-háború gazdasági következményei egyértelmű nyomot hagytak.

1912. „Az üzlet nagyon megsínylette a háborús bonyodalmakat, mégis sokat kellett tennünk és megközelítőleg közepes eredményt értünk el, – a következő évi kilátások mindenesetre igen rosszak – csak akkor térhet vissza talán a vállalkozó szellem, ha ismét nyugodtabb lesz a háborús helyzet.”

1913. „December 31. Ez a sok szempontból igazán szomorú év véget ért, a balkáni háborúk miatt az üzleti viszonyok mind rosszabbá és rosszabbá váltak, úgyhogy nálam nagyon ritkán előforduló minimális üzleti eredmény született. – Ennek ellenére Imre sikeres házassága révén sok öröm érte a családot. Nóra nagyon jól érettségizett – áldjon és védelmezzen Isten továbbra is bennünket.”⁹

Tanulságos megfigyelni egyrészt, hogy a szövegben nem veszteségekről, hanem „közepes eredményről” vagy a fokozatos romlás ellenére „csekély üzleti eredményről” esik szó, másrészt azt is, ahogy a rövid idő keretében egybeszővődnek, ellensúlyozzák egymást a világpolitikai, vállalati és személyes történések.

A kétféle látószög sokkal rejtettebb módon, ám mégis szorosan összefonódik a nagyobb időtávú visszaemlékezések esetében is. Az életpályaciklusból adódó nézőpont világosan kiütközik az I. világháború alatt hadseregszállítóként ismertté vált Stern Samu (1874–1946) emlékiratából. Stern 1907-ben költözött fel Budapestre, vállalkozása, a Tejgazdasági Vállalat Rt. a konjunktúra szárnyán akkor épp felívelőben volt. 1913-ban Láncty Leó kétszer is hívatta

⁷ Az adatokra lásd Komlos 1983: 291.

⁸ Havel Lipót pályájára és naplójára lásd Bácskai 2001. Ezúton köszönöm Bácskai Verának, hogy felhívta a figyelmemet az alábbi szöveghelyekre.

⁹ 1912. „Das Geschäft hat durch die Kriegswirren sehr gelitten, trotzdem hatten wir noch zu thun und auch ungefähr ein Mitellresultat erzielt, – für nächstes Jahr allerdings sind die aussichten sehr schreck – nun vielleicht wird es doch wieder ruhig werden mit dem Krieg, dann dürfte auf der Unternehmungsgeist wieder kommen.”

1913. „31 Dezember: Dieses in vieler Beziehung recht traurige Jahr ist zu Ende, durch den Balkankrieg wurden die geschäftlichen Verhältnisse immer schlechter und schlechter, so dass bei mir ein selten geringes Geschäftserträgnis erzielt wurde. – Dagegen erlaubten wir durch die erfolgte Heirath Imre's in der Famile viel Freude. Nora matrikult sich sehr gut – Gott gebe uns auch weiter seinen Segen und Schütz” (BFL XI.814. Familien Journal 132–133).

a Kereskedelmi Bankba, hogy rávegye, vállalja el a Kereskedelmi Bank nyakán maradt veszteséges Hűtőház irányítását. Az elbeszélés alapján természetesen a veszteséges üzlet önmagában még nem a válság tünete, de az, hogy Stern csak másodjára, 1913 őszén, s akkor is csak hat hónapra vállalja el a vezetést, implicit módon jelzi azt. Mint mondta: „Arra vonatkozólag, hogy elvállalom-e az igazgatást, vagy sem, majd csak hat hónap letelte után nyilatkozom véglegesen.”¹⁰ Válság idején beszűkül az időhorizont. Fél év elteltével (tehát 1914 tavaszán) végül kijelentette, hogy két évre elvállalja az állást, de abba, hogy hat évre szerződjön, ekkor sem akart belemenni. Ennél a mozzanatnál világosan érzékelhető, hogyan szűrődik be a vállalkozó emlékezetébe a személyes pályán túl a makrogazdasági és vállalati konjunktúra alakulása:

„...én minden erőmmel arra törekedtem, hogy fellendítsem a vállalatot és lehetőleg sok, s amellet előnyös üzletet kössek. Szívós, kitarító munkával, lépésről-lépésre elértem azt, hogy a Hűtőház ügyei kezdtek jobban menni [...]. Így folytak a Hűtőház dolgai *lassan, de folyton javuló, felfelé mutató irányt követve* a világháború kitéréséig.”¹¹

A személyes emlékezetet azonban nemcsak a konjunktúra íve befolyásolja, hanem az utóbb bekövetkezett események is alaposan felülírhatják. A nagy krach évében született Krausz Simon (1873–1938) 1910 után lépett ki saját, Krausz és Bettelheim nevű tőzsdébizományos cégéből, és valamivel később elfoglalta a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. ügyvezető igazgatói székét. Mint visszaemlékezésében írta: „belevetette magát a munkába, hogy a kibontakozás útját megtalálja”.¹² Mivel a harmincas évekre teljesen tönkrement Krausz visszaemlékezése nem követ szoros kronológiai sorrendet, nem meglepő, ha a rögtön a bankvezérei aktivitást jelző mondatok után következő világháborús fejezetben az alábbiakat olvashatjuk:

„Bevallom: a háborút már régen minden tagomban éreztem. 1913-ban családomért mentem a Lidóra és, amikor az Excelsior-palatának széles lépcsőin sétáltunk le a tenger partjára naplementekor, amikor az egész önfeledt, nagy hangulat uralkodott a Lidónak ezen a csodálatos pontján, megmagyarázhatatlanul elszorult a szívem és meg is mondtam, hogy az az érzésem, utoljára élvezzük ezt a gyönyörűséget, s valahogy a régi Róma mámore szállt a fejembe, bukása előtt. Amikor az 1913. évnek Szilveszter éjszakáján, amelyet otthon ünnepeltünk, mindenki ujjongott, engem sehol sem találtak, elbújtam a társaság elől, nehogy kétségbeesetten nyomott hangulatomat lássák. Annyi rengeteg tapasztalatban volt részem, amiről itt még csak nem is írhatok, annyi alkalmam volt látni a határainkon túl bizonyos oldalakról Magyarországgal szemben felfejlődött frontokat, már nem is gyűlöletet, hanem lekicsinylő semmibevevést, oly sok mindent tudtam és tudat alatt is annyi gyűlt

¹⁰ Stern 2004: 59.

¹¹ Stern 2004: 61. (Kiemelés – K. Gy.)

¹² Krausz 1937: 205.

össze bennem, hogy pillanatig sem tudtam szabadulni attól a lidércnyomástól, hogy világhátráltatás felé megyünk. Amikor pedig azon a nevezetes délelőttön 11 óra felé telefonon kaptam azt a szörnyű hírt, hogy Ferenc Ferdinándot megölték, előttem azonnal a világhátráltatás rémképe kísértett. Végre is *azokból az évekből, melyek alatt egy világhátráltatást vártunk*, három esztendő elmúlt. Semmire történt, csak még baljóslatúbb meglazulása a küldő kapcsolatoknak, a monarchián belül pedig meg nem értés, széthúzás, amelyet mindig úgy a világhátráltatás, mint a mi tragikus helyzetünk legfőbb okának fogok tekinteni.”¹³

Krausz soraiban nem az a megdöbbentő, amit ír, hiszen ugyan milyen alapon vonhatnánk kétségbe a riasztó előérzetet és a katasztrófa vízióját. Sokkal inkább az, hogy ezt a szöveget nem egy politikus vagy diplomata írta, hanem egy bankár, aki persze ezernyi szállal kötődött a politika korifeusaihoz (a kormánypárti választási kasszával való kapcsolatáról most nem is szólunk), s Tisza István nagy rajongója volt. Miközben konkrét, többnyire sikeres üzletek sorát részletezi a világhátráltatás előtti évekből, mindig kitérve arra, hogy mennyit keresett azokon, semmit sem mond a konjunktúra alakulásáról, válságról pedig végképp nem esik szó visszaemlékezésében.

Összességében a kortársak percepciója – akár naplószerű aktuális, akár memoárszerű utólagos nézőpontból íródtak az azt megörökítő feljegyzések – mindig a hajdani jelen eseményeihez kötődött, a hosszabb távú jelenségek érzékelése, még ha a történelem felül is írta az egykori tapasztalatot, láthatóan ezekbe a személyes forrásokba nem fért bele.

HISTORIZÁLÓ NEMZETGAZDÁK, STATISZTIKUSOK

Láthattuk, mennyire függvénye a rövid távú válságpercepció az azt megelőző ember belső diszpozícióinak és a körülötte szövődött külső kontextusoknak. Feltételezhetjük, hogy ettől a tapasztalattól a kortárs tudós megközelítések sem tudták magukat mentesíteni. A magyarországi válságkutatás egyik úttörője, Pólya Jakab (1844–1897) rendkívül érzékletes leírása az alapítási lázról, az 1869-es úgynevezett kisválság és az 1873-as nagy krach összefüggéseiről legalábbis ezt sugallja:

„Hiba volna, hogyha ezen főleg 1869-ben megindult s nagy arányokat vett alapítási viszketeget, melybe a szédelgésnek is kijutott a maga része, tisztán a nemzeti fellelkesülésnek rónók terhére. Előmozdította azt a rendkívül bő és áldásos 1868. év, mely nagy arányokban emelte úgy a bel-, mint a külforgalmat. Ez valódi jelentőségén túl csigázta fel a várakozásokat és reményeket, melyeket a jövő be nem váltott. A szédelgést, a túlkapaszkodásokat nyomon is érte a büntetés. Még az 1869-ig év őszén szeptember hava meghozta a válságot, melynek tanúságait azonban sem nálunk, sem ott a Lajtán

¹³ Krausz 1937: 206–207. (Kiemelés – K. Gy.)

túl nem értékesítették. Az alapítási viszketegyet csak rövid időre lohasztotta le úgy nálunk, mint ott túl a Lajtán, hol szintén már mélyen úsztak az alapításokban.

Az alapítási láz az ú. n. haladó folyamat büneivel, túlzásaival és szédelgéseivel sokkal nagyobb hévvel tört ki ismét, a mint befejeztetett a világrészünk politikai alakulására oly fontos francia–német háború. Tápot nyert az üzérkedés, mely különösen Bécsben és Ausztriában öltött nagy arányokat, mert az örömmáorban úszó Németország, a francia milliárdok által is ösztönözve, szintén hatalmasan dolgozott alapításokban, hasznosakban és maradándókban épen úgy, mit teljesen értéktelenekben, melyeknek már kezdettől fogva sem vala más célja, mint hogy nagy nyereséget hozzon a tervkovácsolóknak, a professionatus alapítóknak.¹⁴ [...]

A bécsi »nagy krachot« nyomon követte a »krach« nálunk, mely máskülönben is az összes európai tőzsdéken, de különösen Németországban és Angliában nagy izgalmat keltett. Még el sem hangzott a bécsi krach, s összeroppant a new-yorki tőzsdén főleg vasúti buborék értékekből rakott légvár, mely újabb izgatottságot keltett Angliában és megérlelte Németországban is a válságot.

Ezen 1873-ban bekövetkezett tőzsdeválságok képezik a *bekövetkezett »rossz idők«* kezdetét. Órásinak mondhatjuk azokat, habár nagy részben csak képzeleti értékeket, melyeket e tőzsdeválságok túlnyomó részben örökre, kis részben azonban csak mulólag semmisítettek meg.¹⁵

A roppant szemléletes nyelvi leírás talán az egyetlen stílusnyoma annak, hogy a krach bizony az értekezés szerzőjét is súlyosan érintette, ám erről egy tudományos műben nem illet beszélni. Csak a tudósról szóló irodalomból tudhatjuk, hogy a szerző mekkorát bukott a nagy krach alkalmával:

„Befejezve egyetemi tanulmányait Eleöd Józsa budapesti ügyvéd irodájába lépett; munkálkodásával kis vagyont is szerzett és 1873-ban megnősült. Azonban nyomban szerencsétlenség érte, mert azon évben a nagy pénzügyi válság alatt a kereskedő, kire vagyonát bízta, megbukott és Pólyának nemcsak saját vagyona veszett oda, hanem felesége hozománya is. Szépen indult ügyvédi praxisa is lassanként elapadt. 1883-ban végkép búcsút mondott az ügyvédségnek s a trieszti általános biztosító társaság kötelékébe lépett, hol 1000 frt évi fizetéssel alkalmazták. 1882-ben Pollák családi nevét Pólyára változtatta.”¹⁶

Pólyát ugyanakkor nem az 1873-as válság érdekelte elsősorban, hanem az azt követő „rossz idők”, vagy ahogy később fogalmaz, a tartós „árhanyatlás”.

¹⁴ Pólya 1890: 3. A francia milliárdok emlegetésével Pólya az 5 milliárd frank hadisarokra utal, amelyet a franciák nagy erőfeszítéssel igyekeztek minél hamarabb kifizetni.

¹⁵ Pólya 1890: 7. (Kiemelés – K. Gy.)

¹⁶ Szinnyei 1905: 1356; Pólya Jakab egyébként a világhírű matematikus, Pólya György (1887–1985) édesapja.

„A *folytonos és tartós árhanyatlás*, mely 1873 végén, illetőleg 1874-ben indult meg, képezi amaz időszak jellemző vonását, melyet tanulmányunk tárgyává tettünk. S ez[t] az árhanyatlást nem csak az áruk tekintetében mondhatjuk általánosnak, hanem annyiban is, mert az a tünet az összes, a világforgalom körébe bevont országokban észlelhető, habár máskülönben úgy a valuta mint külforgalmi politika tekintetében lényegesen eltérő viszonyok alatt állanak is [...]. A folytonosan fokozódó árhanyatlást épen olyan panaszosan emlegetik az iparos, mint a mezőgazdasági államok. S a mezőgazdasági államok közt nem tesz különbséget, hogy azok régebben vagy csak újabban telepítettek-e, hogy mezőgazdaságuk már régebben kifejtett-e vagy csak az utóbbi években indult fejlődésnek.”¹⁷

Pólya kortársi megközelítésében szinte minden együtt van, ami a rövid konjunktúrahullámokat és a 20. században felfedezett „nagy depressziót” összekapcsolhatná. Őt azonban elsősorban az agrárarak hosszú depressziója érdekli, s ebből a szempontból nem homályosítja el tekintetét személyes élményvilága sem. A hosszú folyamatok percepcióját illetően inkább hisz az árstatisztika görbéinek, mint saját tapasztalatának. S az sem véletlen, hogy miért, ugyanis tovább pontosítja, árnyalja „folytonos és tartós árhanyatlásról” vallott álláspontját:

„Nem szabad az árhanyatlás kezdő idejéről sem megfedkedoznünk. A hetvenes évek elején létezett túlzérkedés, lázas szellem rendkívül felcsigázta az árakat, a nyereségeket és a munkabéreket. Midőn a kijózanodás véget vetett a láznak s bekövetkezett a számadás órája, ez óriási, habár csak képzelt értékeket, tőkét és jövedelmeket söprött el. A fizetési és a fogyasztási képesség nagy arányban hanyatlott, igen természetes, hogy vele együtt az árak is leszáltak. S sokan vannak, kik, *habár nézetünk szerint tévesen*, azt vallják, hogy a mai hanyatló árak, az 1873-ban megindult és még 1875-ben is tartott rombolás műve és folyamánya. Midőn az 1873–75. évek tőzsde-, majd ipar- és kereskedelmi válságai által ütött sebek már behegedtek, és a gyenge hajtások lenyesettek, midőn az orosz–török háború elviharzott, s az ipar és kereskedelem új lendületnek indult, következett be a mezőgazdasági válság, mely főleg a nyugat-európai államok bérlő osztályát sújtotta.”¹⁸

A vizsgált jelenségek idősíkjának összemossa helyett itt igyekszik tagolni, szétválasztani azokat. Úgy is fogalmazhatnánk: Pólya felfogásában aki napról napra, évről évre képes tanulni hibáiból, az hosszú távon eredményeket könnyvelhet el. Ezt sugallja az egész korszak summázata: „Az árhanyatlás ellenére a termelés, kereskedelem és forgalom, a nemzetek vagyonosodása – hazánkat és nemzetünket sem véve ki – mondanók pillanatnyilag sem akasztatott meg, sőt ép az árhanyatlás szolgált indokul a termelés fokozására a termelés módok és eszközök javítása által.”¹⁹ Ebből a szabadpiaci perspektívából nehéz lenne az állami beavatkozás

¹⁷ Pólya 1890: 12. (Kiemelés – K. Gy.)

¹⁸ Pólya 1890: 344–345. (Kiemelés – K. Gy.)

¹⁹ Pólya 1890: 355.

indokoltságát kiolvasni akár agrárius, akár merkantil oldalon. Még akkor is, ha eléggé nyilvánvaló, hogy a termelés fokozása rövid távon az árak további leszorítását idézi elő. S akkor már csak abban reménykedhetnek a termelők, talán létezik valahol valamilyen alsó határ, amely alá az árak nem süllyedhetnek. A haladáspárti Pólya azonban a jövőre nézve nem kockáztat meg pozitív feltevést.

„Meddig fognak fennmaradni a mai árak, már a most jelzett természetes befolyás hatása alatt, – vajon évtizedekig vagy évszázadokig, mint némely optimista tartja, – melyik ember merné azt ma egész biztos megmondani? Azt hisszük, hogy csak annyi bizonyos, hogy közel jövőben valami nagy áremelkedésre számítani nem lehet. *Rendkívüli körülményeknek kellene közbejönniök*, hogy az árak csak átmenetileg is, – mely alatt természetesen nem érthető egy év, hanem már hosszabb időszak, – valami nagyon felszökjenek.”²⁰

Pólya Jakab nemcsak azzal érdemelte ki, hogy válságtörténeti munkásságát kiemeljük a feledés homályából, hogy ő volt az egyik első elemző, aki mind a rövidebb, mind a hosszabb időtartam iránt érzékenységet árult el, hanem azzal is, hogy fenti, jövőre vonatkozó állításait nem volt módja korrigálni. Nem érthette ugyanis meg, amikor 1896 után az árak világszerte felfelé ívelő irányt vettek.

Az árak hosszú távú megfigyelésének, az ársorok összeállításának akkorra már nagy hagyománya volt világszerte, így Magyarországon is. Aligha véletlenül épp 1873-ban két anyaggyűjtés is megjelent: az egyiket a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara készítette a bécsi világkiállítás alkalmából, a másikat a Fővárosi Statisztikai Hivatal tette közzé.²¹ Ám ezek csak az első lépéseket jelentették, s hosszú út vezetett odáig, míg a világháború előtti utolsó békeévben a Magyar kir. Statisztikai Hivatal napvilágra hozta a dualista korszak egészének reprezentatív árszatisztikáját.²² Közben több közgazdász életművének vált fontos elemévé az árak – s agrárországról lévén szó, különösen a mezőgazdasági árak – hosszú sorainak összeállítása és elemzése. Az ártörténet vizsgálata a nemzetgazdaságtan történeti iskolájának dominanciája idején érthetően fontos és bevett tematikának számított.²³ Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az árak nemcsak a piac résztvevői számára adtak jelzéseket, hanem a történeti látásmód számára is markerként szolgálhattak.

Földes (1881-ig Weisz) Béla (1848–1945), aki Bécsben Lorenz von Stein, Lipcsében pedig Wilhelm Roscher tanítványa volt, hosszú élete során több tanulmányban is visszatért az árak hullámvászásának kutatásához.²⁴ Először még az 1870-es években tett közzé árszatisztikai dolgozatokat. Kifejezetten kedvelte az ó- és középkorig tartó visszatekintést, ám az ártörténeti vizsgálatban számára igazából a 19. század volt a referenciális keret. A nemzetközi kutatások széles

²⁰ Pólya 1890: 350. (Kiemelés – K. Gy.)

²¹ *Adalékok* 1873; Körösi 1873.

²² *Árszatisztika* 1913.

²³ Buza 1977.

²⁴ Földes 1882; 1909.

spektrumának ismeretében állította össze komparatív adatsorait, és külön kitért a demográfiai következményekre. Először 1882-ben foglalta össze addigi eredményeit. A kötet időhorizontja az 1801–1870 közötti időszakot fogta át, s ami szempontunkból különösen tanulságos, nem 1873 adta meg számára az alaphangot, hanem 1863.

„Sokaknak emlékezetében lesz még az 1863-diki aszály. Magyarország egy sivataghoz hasonlított; a föld kiégett a nagy melegtől. A tenyészetnek semmi nyoma nem látszott. Sok helyen az emberek füvet ettek és a mit megehető füvet találtak, ételnek megfőzték. A szó teljes értelmében éhség uralkodott az országban, éhség, Európának akkor még úgynevezett éléskamrájában.”²⁵

Nem érdemes hosszan elidőznünk annál, hogy a személyes emlék meglehetősen másodlagos irodalmi felidézése mennyiben írta felül Földesnél az 1863-as aszály tényleges hatását. Sokkal tanulságosabb megemlíteni, hogy amikor a szerző – kivételképpen – túllép vizsgálatainak 1870-es záró dátumán, akkor a térbeli és az időbeli különbségek kilengéseinek mérséklődését regisztrálja, de a hullámzások jelentékenységét látva nem érzékeli valamiféle új árkorszak közeledtét.²⁶ S mi tagadás, 1880-at megelőzően ez nehéz is lett volna. Ennek is tudható be, hogy munkája középpontjában még a címben jelzett „drágaságok” és nem az eljövendő „árhanyatlás” állt.

Különösen tanulságossá teszi Földes működését, hogy 1905-ben egy akadémiai felolvasásban visszatért a gabonaárak témájához. Az immár egész évszázadosra tágitott lépték szerint a 19. századról ezt írta:

„...a század tehát elején igen magas, végén igen alacsony árakat mutat, folyamában az első félszázadban az alacsony, a második félszázadban a magas árak túlnyomóak. A század első felében az olcsó árakat ismét főleg egyszer megszakítja a drágaság, mely aztán Angliában Peel nagyszabású szabadkereskedelmi reformjához, a Cobden vezette Anti-Corn-Law-League győzelméhez és a gabonavámok eltörléséhez vezet. A század második felében pedig daczára a magas gabonaáraknak, ismét behozták a gabonavámokat.”²⁷

Az évszázados léptékről évtizedekre váltva már azt állapítja meg, hogy „a legdrágább évtizedek voltak 1811–20; 1851–60 és különösen majdnem általános jelleggel 1871–80 évek, melyek mély nyomokat is hagytak a népek populáczióistikai [sic!] jelenségeiben. A legtöbb államban 1811–20-ig és 1871–80-ig

²⁵ Földes 1882: 5.

²⁶ Földes 1882: 35–38.

²⁷ Földes 1909: 260. Adatsorainak összeállításakor lényegében nem tesz mást, mint 1882-es közlését kiegészíti az utolsó három évtized aival. Mindezt anélkül, hogy az újonnan bevezetett mértékeket és pénznemet összehangolná a korábbi adatokkal.

voltak a legdrágább, 1841–50 és 1891–900 a legolcsóbb évek.”²⁸ A 20. század felől visszatekintve már-már azt várnánk, hogy ha nem is a Kondratyev-hullám vagy a Hans Rosenberg-féle „nagy depresszió” képe,²⁹ de legalább valamiféle elnyújtottabb tendencia leírása következik, ehelyett az évtizedes lépték kiugró értékeinél tulajdonképpen a normalitástól való elhajlást hangsúlyozza. A század végének a század közepéhez viszonyított alacsonyabb adatait elsősorban azzal magyarázza, hogy „épp az 1851–60-iki évtized rendkívül magas árakat mutat, melyek normális áraknak éppen nem tekinthetők, valamint az 1891–900-iki évtized alacsony árai sem tekinthetők normálisaknak”.³⁰ Ezt követően évenkénti, majd havi bontásban is vizsgálja a hullámzásokat, sőt pontosan érzékeli az 1890-es évek közepéhez képest az évtized második felében a magasabb árakat, ám ennek nem tulajdonít fordulatjellegget – 1897 és 1898 emelkedik ki az évtized második felének gabonaárjai közül. Mintha az időegységek (hónap, év, évtized, évszázad) kimerevített keretei és az adatsorok homogenizálásának hiánya elfednék az elnyújtottabb mozgások dinamikáját. Mintha a statisztikai érzékelés nem lenne fogékony az időkereteken átívelő folyamatok ritmusaira. Mintha egy korábbi korszakban lecövekelt historizmus logikája már nem lenne képes eleven történetté kerekíteni a gazdaságtörténelem lüktetését.

A századelőn világszerte új fogalom jött divatba a közgazdasági szakirodalomban: mindenki arról beszélt, hogy beköszöntött a „drágaság kora”.³¹ A megemelkedett árakról szóltak a statisztikák, arról hirdettek pályázatokat, írtak cikkeket, rendeztek ankétokat a gazdasági szakemberek, az ellen szervezkedett a munkásmozgalom. Az I. világháború előtt a „drágaság kérdésének a historicumáról” értekező szerző megállapította:

„...a drágaság által kiváltott események nem vágnak össze a drágaság fejlődésének menetével. Minthogy a drágulás nem egyenletes jellegű, hanem szökkenésszerűleg halad előre, stagnálásai és visszaesései is vannak, azt várhatnók, hogy az ellenhatások legerősebben az ilyen szökkenések időpontjában, vagy közvetlenül azt követőleg mutatkoznak. A tapasztalat ellenben azt mutatja, hogy a nagy közönség igen gyakran elfogadta ezeket az áremelkedéseket, beletörődik a megváltoztathatatlanba, de viszont szívesen játssza a staffage és a visszhang szerepét, ha van egy külső esemény, a mely erre alkalmat ad, akár forog fenn közvetlen ok, akár nem, a mely a nagy felzúdulást indokolná. Így magyarázható csak meg, hogy míg egy-egy időpontban egymást érik az ankétek, tiltakozó gyűlések, mindenki javaslatokat eszel ki a drágaság »megszüntetésére«, özönével jelennek meg a cikkek, a melyek a kérdéssel foglal-

²⁸ Földes 1909: 261.

²⁹ Hans Rosenberg először az amerikai történelemnapon, 1940-ben fejtette ki erre vonatkozó koncepcióját, amely még a háború alatt meg is jelent: Rosenberg 1943.

³⁰ Földes 1909: 263. (Kiemelés az eredetiben.)

³¹ Talán annak is lehetett jelentősége, hogy érzésünk szerint a németben használt *Teuerung* inkább „drágulást”, azaz folyamatot jelentett, míg a magyarban meghonosodott kifejezés, a „drágaság”, jobbra állapotot fejezett ki.

koznak, mindenki kötelességének tartja, hogy a drágaság kérdéséről lenyilatkozzék, addig néhány hónappal később, teljesen hasonló viszonyok mellett, senki sem tartja érdemesnek, hogy a kérdést egyáltalán figyelmére méltassa. A pszichológiai momentum erősebb, mint a tények ereje.”³²

Bár az utolsó mondatot akár mottónak is vehetnénk, az adott esetben mégis másról is szó lehetett: a drágaság észlelése, a vele való szembenézés, illetve az ellene foganatosított cselekedetek ugyanis nem feltétlenül kell, hogy szinkronban legyenek egymással. Viszonylag egyszerűbben áttekinthető az egymást követő drágasági szakmai ankétok sora:

1904. szept. 30.	Budapest főváros ankétja
1908. márc. 3–10.	Magyar kormányankét
1909. jún. 16. – 1910. jún. 5.	az Országos Iparegyesület Kornfeld pályázata
1910. nov. 28–30.	Budapest főváros ankétja
1910. dec. 1–6.	a Magyar Közgazdasági Társaság és a GYOSZ közös ankétja
1911. nov. 3.	a Statisztikai Hivatal értekezlete az árstatisztika reformjáról

Míg az 1904-es ankétot tekinthetjük az az évi aszályos rossz termés reakciójának, majd 1907 és 1909 is kifejezetten gyenge gabonatermeléssel tűnt ki, 1910 és 1912 között mindegyik év bő termést hozott, mégis ekkor tetőzött a drágaság körüli vita.

Az árak hosszabb távú mozgását figyelemmel kísérő statisztikai elemzésnek ekkorra kialakult a standard módszertana: az „osztrák–magyar indexszámok” – hogy a Közgazdasági Társaság által kiadott kötet egyik szerzőjét idézzük.³³ Az indexszámok megválasztásánál az egyik kulcskérdés a vizsgálandó időszak végpontjainak kiválasztása, s azon belül is meghatározó a bázisidőszak megállapítása,³⁴ s ez nemcsak statisztikai, hanem kifejezetten történelmi probléma. (Földes Béla munkássága, bár ő nem indexszámokkal dolgozott, már jelezte ezt a problémát!) A „drágaság” korának kutatói a régi historistákhoz képest újszerűen közlítették meg a kérdést:

„... esetleg lehetne negyven évnél hosszabb időre visszamenni az árváltozások vizsgálatánál, ez azonban nem látszik célravezetőnek. A mai drágulási processus ugyanis a régebbi drágaságoktól lényegesen elüt. Akkor egy rossz termés valamely országban nagy árcsökkenéseket és éhínséget okozott, míg másutt az árak igen alacsonyan állottak. Ma más országokból jött áru pótolja az egyik országban beállt hiányt és

³² Tonelli 1911: 145–146. Megjegyezzük, hogy *A drágaság* című 1912-es kötetben új változatban leközölt írásból az egész fenti idézet hiányzik. Tonelli Sándor (1882–1950) az I. világháború előtt az Országos Iparegyesület titkára volt.

³³ Jankovich 1912. Az általunk idézett „osztrák–magyar” közjogi formula csak a kötet tartalomjegyzékében szerepelt így.

³⁴ Eddie 1996: 57–58.

kiegyenlíti bizonyos mértékig az árakban mutatkozó különbségeket. Akkor a gazdasági élet csekély körökre terjedt ki, ma világgazdaságban élünk [...]. Éppen azért, ha a mai drágulás kérdéseiről beszélünk, *legfeljebb a 70-es évek végéig szabad visszamenőnk összehasonlítások megtétele céljából*. Ettől az időtől kezdődik ugyanis egyrészt a nagyipari fellendülés, a közlekedés rendkívüli kifejlődése, a mely csaknem az összes termőterületeket belevonta a világgazdaság érékkörébe.”³⁵

Egy 1867–77-es bázisidőszakból szemlélve, leválasztva a hagyományos világról a modernitás korszakát, lehetővé vált annak a következtetésnek a levonása, hogy az 1890-es évek közepén megszűnt „árhanyatlás”, „az 1873-al megindult árcsökkenő irányzat” után „a maga teljességében jut kifejezésre az utolsó évtized erős árfokozódása”. Az *Árstatisztika* az áralakulást a nemzetközi horizont jóvoltából egyértelműen „világjelenségként” értelmezte.³⁶ A világháború végén elszabadult hiperinfláció (maga az infláció fogalma is ekkortól vált divatossá) azonban felülírta a századelő óvatos „drágaság diskurzusát”.

A TÖRTÉNÉSZEK MÚLTKONSTRUKCIÓI

Alig ért véget az I. világháború, amikor a két háború közötti magyar történetírás egyik vezéralakja, Friedrich Meinecke állam- és nemzetszemléletének monarchiabeli applikálója, nagy hatású történelmi esszéiben foglalta össze kritikusi véleményét a lezárult liberális korszakról. Szekfű Gyula (1883–1955), aki számára egyébként az 1867. évi kiegyezés volt „négy száz éves közbiztonsági történelmünk tetőpontja”,³⁷ már a könyv alcímében is „hanyatló kornak” minősítette az egész háborúig tartó időszakot. Hogy a hanyatlás csak a tetőpont után kezdődhetett, az logikailag világos ugyan, de sehol sincs egyértelműen kimondva. Szekfű a dualista korszakon belül a kiegyezés után aktív második, de különösen a századfordulós harmadik nemzedéket tekintette a dekadencia legfőbb hordozójának.³⁸ Mi több, saját ifjabb nemzedékéről is úgy tartotta, hogy „mi többiek, gyökereinkkel mindnyájan a hanyatló korban állunk és ott hordjuk homlokunkon, tetteinkben, jelen és jövőnk törekvéseinkben a beteg kor bélyegét”.³⁹ Mint a kötet előszavában nyíltan megvallotta: „Ezt a könyvet meg kellett írnom. Ez a könyv személyes élményem.” Mégpedig azért, hogy „leszámoljon” a hanyatlással, hogy „szemébe nézzen” azon erőknek, „amelyek az egészséges fejlődés

³⁵ Tonelli 1912: 80. (Kiemelés – K. Gy.)

³⁶ *Árstatisztika* 1913: 55*.

³⁷ Szekfű 1920: 173.

³⁸ A '48 előtti reformkor nemzedékével kezdi: „...figyelmünket elsősorban e nagy nemzedékre fogjuk irányítani, s csak ez után fogunk áttérni a tulajdonképeni hanyatlási korszak két nemzedékére, arra, melynek férfikora a hetvenes-nyolcvanas évekre, s arra, melyé a század végére és a huszadik századra a világháború kitöréséig esik” (Szekfű 1920: 14). (Kiemelés – K. Gy.)

³⁹ Szekfű 1920: 313.

sodrából kivetették” nemzetét.⁴⁰ A mélyen átélt korszellem-történeti életérzéstől távol állt a szándék, hogy mérhető, kvantitatív adatforrásokból merítsen. Mint Szekfű összefoglaló magyar történetének irodalmi függelékében később írta, ez nála távolról sem alkalmi felbuzdulás volt: „az agrárviszonyok, s általában a gazdasági és társadalmi fejlemények rajzában lehetőleg tartózkodom az igen gazdag statisztikai anyag felhozásától, miután az a lényeges kérdéseket úgy sem világítja meg”.⁴¹ Ehhez, talán, nem is kell bővebb kommentár.

Ne higgyük azonban, hogy csak a hazai, jobboldali, szellemtörténeti orientáltságú szerzők igyekeztek aktuális életérzésük és modern fogalmi apparátusuk segítségével átértelmezni a Monarchia fejlődésének vagy hanyatlásának történeti irányát. Az amerikai emigrációba kényszerült polgári radikális társadalomtudós, Jászi Oszkár (1875–1957) 1929-ben írott könyvében egyértelműen a Monarchia felbomlásának befejezett múltjához konstruálta a trendet: „Egészében véve a Monarchia gazdasági életét 1907 után – a rövid felfelé ívelő időszakokat nem számítva – a hanyatlás jegyei jellemezték: a drága megélhetés, a rossz piaci viszonyok és a növekvő eladósodás.”⁴² Pedig ő még statisztikai adatokat is használt, csak éppen meglehetősen egyoldalúan, csak arra és úgy, amit igazolni akart. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy egy alig-alig megszakított „hanyatlás” képzetébe illessze az 1907–1912 közötti utolsó fellendülést.

Újabb egy évtizeddel később a Szekfű-nemzedék egy másik neves hazai történétírója, Eckhart Ferenc (1885–1957), aki Alphons Dopsch nyomdokain haladva a jogtörténet mellett a gazdaságtörténetnek is szakértő művelője volt, az első modernkori összefoglaló gazdaságtörténetben a fentiekől gyökeresen eltérő korszakolást alkalmazott. Megpróbálta érvényesíteni a kortársak percepcióját: elsősorban a kereskedelmi és iparkamarák éves jelentéseire támaszkodva az 1873-tól 1889-ig terjedő időszakot a „válság és pangás korának”, a századforduló 1890-től 1914-ig tartó periódusát viszont „a gazdasági fejlődés virágkorának” minősítette.⁴³ Amikor az 1873-as krízist korszakfordulóvá avatta, többféle ok együttes jelentkezésével számolt: a hitelválság és az állami pénzügyi válság „egybeesésével”, de szerinte „a hitelválság termelési válsággal is párosult”, s itt mindenekelőtt a rossz termésre gondolt.⁴⁴ A nemzetközi gabonapiacok túlságos kínálatából vezette le, hogy a magyar válság elnyújtottabb lett, mint másutt. A mezőgazdasági terményárak nagymértékű süllyedése miatt – jóllehet szerinte „a hozam mennyisége ellen nem lehetett kifogás, mégis súlyosak voltak a panaszok a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége miatt” – a magyar mezőgazda „1873 óta *kis megszakításokkal* állandóan benne élt a válságban”.⁴⁵ A mezőgazdasági termelés válsága erősen érezte a hatását „az amúgy sem erős gyáripar”

⁴⁰ Szekfű 1920: 4.

⁴¹ Szekfű [é. n.]: 445.

⁴² Jászi 1983: 295.

⁴³ Eckhart 1941.

⁴⁴ Eckhart 1941: 58, 60.

⁴⁵ Eckhart 1941: 62. (Kiemelés – K. Gy.)

tájékan is. A budapesti kereskedelmi és iparkamara képviselői egyenesen „az ipari fejlettség hiányának tulajdonították azt, hogy az 1873. évi válság következményei Magyarországon oly soká voltak érezhetőek”.⁴⁶ S innen már csak egy lépés, hogy az iparosodási mozgalmak elengedhetetlennek tekintették az „állami ipartámogatást”, amely az 1881. évi IV. törvénycikkkel el is kezdődött. A nagyipar fejlődéséhez ugyanakkor még nem ez, hanem az újabb ipartámogatási törvény, az 1890. évi XIII. tc. és a Baross Gábor által szorgalmazott közszállítások szabályozása adta a lendületet. A századfordulón a „gazdasági körök véleménye szerint” immár „az ipari vállalkozások kezdtek vonzerőt gyakorolni a hazai és külföldi tőkére is”.⁴⁷ Az új korszak legfőbb vonásai „a mezőgazdasági termelés jelentékeny mértékű átalakulása, a kormányok céltudatos iparpártoló politikájával kapcsolatban a nagyipar kifejlődése, a hitelszervezet nagyarányú megerősödése és ennek következtében növekvő súlya”.⁴⁸

A két világháború közötti történelmi megközelítéseket szemlélve kézenfekvő emlékezetünkbe idézni Reinhart Koselleck gondolatát, amelyet az „elmúlt idő” fogalomtörténete kapcsán több változatban is papírra vetett.

„Mindenfajta történetírás két síkon mozog: vagy már korábban nyelviileg artikulált tényeket vizsgál, vagy olyan körülményeket rekonstruál, amelyek ugyan még nem öltöttek nyelvi alakot, de bizonyos módszerekkel és jelekre támaszkodó következtetésekkel kipreparálhatók. Az első esetben az áthagyományozott fogalmak heurisztikus belépőül szolgálnak egy letűnt valóság megismeréséhez. A második esetben a történettudomány *ex post* megalkotott és definiált kategóriákkal él, amelyek a rendelkezésre álló forrásokban nem szerepelnek.”⁴⁹

A felbomlás élményét visszavetítő interpretációkkal szemben valamivel nagyobb távolságból, és egy újabb világválsággal a háta mögött Eckhart már nemcsak bátrabban támaszkodott a korabeli leírások nyelvi megfogalmazásaira, hanem új látószögből értékelte például az állami támogatások rendszerét is.

Ezt persze az 1945 utáni történetírás is megtehetette volna, hiszen nem a dualizmus korszakával szemben kellett magát közvetlenül meghatároznia. Antitézisnek ott volt a Horthy-korszak. S az 1950-es évek marxista történetírása látszólag valóban korhű történelmi fogalmakból indult ki, amikor a „félgyarmati helyzet” és az „ipari forradalom” erőterében próbálta újraértelmezni a kiegyezés utáni időszakot. Különösen a „gyarmati helyzet” bírt a magyar történelmi diskurzusban tradícióval, de Arnold Toynbee ipari forradalomról szóló klasszikus műve is megjelent

⁴⁶ Eckhart 1941: 77.

⁴⁷ Eckhart 1941: 115–116.

⁴⁸ Eckhart 1941: 94.

⁴⁹ Koselleck 2003: 143. Más helyütt, lényegében ugyanezt a gondolatot mostani témánkhoz további adalékkal szolgáló fejtegetéssel vezeti be: „A történésznek, aki túltekinthet saját személyes élményein és emlékein, és kérdésektől, vagy akár vágyaktól, reményektől és aggodalmaktól vezérelve fordul a múltnak, elsősorban fennmaradt nyomokkal van dolga, amelyek kisebb-nagyobb számban ma is rendelkezésre állnak” (Koselleck 2003: 402).

magyar fordításban még az I. világháború előtt.⁵⁰ A régi fogalmak ugyanakkor a hidegháború légkörében új értelmet nyertek, s közben az ötvenes éveket minden ízükben áthatotta a 48-as függetlenségi retorika. S bár természetesen Magyarország „félgyarmati” státusza a Habsburg-monarchián belül lazább függést jelentett, mint az azt megelőző neoabszolutizmus viszonyai, nem volt könnyű ebbe belehelyezni a szovjet klisé szerint szűk technikai és üzemtörténeti értelemben fel fogott „ipari forradalmat”. A korszak hangadó gazdaságtörténésze, Sándor Vilmos (1903–1962) egyfelől megállapította, hogy „az ipari forradalom, a magyarországi nagyipar egészét tekintve, a hetvenes évek végén még kezdeti szakaszánál tartott”, másfelől viszont arra a következtetésre jutott, hogy „a 19. század közepén Magyarországon meginduló ipari forradalom a nyolcvanas évek végére az ipar egészét tekintve betetőződött”.⁵¹ Ez a megfogalmazás azért volt különösen ellentmondásos, mert egyfelől a „gyarmatinak” tekintett ötvenes évekből eredeztette a magyar ipari forradalmat, másfelől a hetvenes években még csak „kezdeti szakaszánál” tartó folyamatot röpké egy évtized alatt a „tetőpontjára” juttatta. A határozott és önkényes gyorsításra nyilván azért volt szükség, hogy a századfordulóról szóló következő monográfia már a monopolkapitalizmusra való áttérésről szólhasson, s hogy az új korszak a kapitalizmus végső, „legfelső foka” lehessen.⁵²

Nem volt könnyű dolga az agrárválság ötvenes évekbeli marxista interpretátorának sem, amikor bezárta magát a társadalmiformáció-elmélet konstrukcióiba. Egyrészt elsősorban épp Pólyára hivatkozva tudta, hogy „az árhanyatlás tulajdonképpen 1882-től kezd tartós jelleget ölteni, s így főként ettől kezdve alakult ki éles ellentét a piac alacsony ár- és értékviszonyai és a régi magas földjára- és földjára- viszonyok, valamint termelési költségek között”.⁵³ Másrészt viszont arra is magyarázatot keresett, hogy állítása szerint miért is nehezedett Magyarországra különösen súlyosan a válság terhe.

„A XIX. század végén beköszöntő nagy gabonaválság éppen azért éleződött ki oly nagymértékben, mivel az ország megszabadulása a »középkoríságtól« túlságosan elhúzódott, mivel a tőkés termelési viszonyokba ékelt feudális maradványok túl sokáig »éltek«, továbbra is fékezve a termelő erők szabad fejlődését akkor, amikor az adott helyzet e termelőerők s az egész termelés magasabb színvonalra emelését követelte meg. A feudális maradványoknak, melyek különösen a nemzetiségi területeken csontosodtak meg, így *súlyosbító* hatásuk volt a hazai gabonaválságra és *általában kedvezőtlen* feltételeket támasztottak a válságból való kilábaláshoz.”⁵⁴

⁵⁰ Toynbee 1909. (Hogy a fordító miért *A gazdasági forradalom* cím mellett döntött, azt megmagyarázza az előszóban: Toynbee 1909: 9*.)

⁵¹ Sándor V. 1954: 238; 516.

⁵² Berend – Ránki 1955. A kötet érdemben egyszer említi az 1867 után „nagyobb arányban kibontakozó” ipari forradalmat a bevezetésben, s nem szól róla többet (Berend – Ránki 1955: 9).

⁵³ Sándor P. 1958: 68.

⁵⁴ Sándor P. 1958: 77. (Kiemelés az eredetiben.)

A „feudális maradványok továbbélésével” operáló történeti magyarázatkísérlet átsiklott azon a körülményen, hogy a korábbi konjunkturális szakaszban e maradványoknak bizonyára a fellendülést is fékezniük kellett (volna).

A történeti konstrukciók új korszaka következett be, amikor az 1960-as években a neoklasszikus növekedési elméletek alapjain zászlót bontott az „új gazdaságtörténet”, amelynek hatása alól a kelet-európai marxista történetírás sem vonhatta ki magát. Egyfelől megindult az ipari forradalom fogalmának átértelmezése, másfelől világszerte kezdetét vette az Osztrák–Magyar Monarchia gazdaságtörténetének kvantitatív kidolgozása. Az ipari forradalom fogalmának szűk technikai és üzemtörténeti értelmétől való eltávolodás, a tartalom kitágítása lehetővé tette, hogy a növekedéseméleti alapozású *take off* (W. W. Rostow) vagy *great spurt* (A. Gerschenkron) fogalmaival operáló szerzőkkel legalább párbeszédet lehessen folytatni a gazdasági fejlődés nagy szakaszait vagy a relatív elmaradottság szintjeit illetően.⁵⁵ Előbb egyes kulcsévekre vonatkozó GDP-számítások (1867, 1900, 1913) készültek (különbféle források alapján, különféle módszerekkel), majd az ipari termelés indexsorainak összeállítása lehetővé tette, hogy mérhető és nemzetközileg összehasonlítható legyen a dualizmus korának osztrák és magyar gazdasági növekedése. Az adatsorok mögött természetesen mindig modellek álltak, amelyeket vagy igazolni, vagy cáfolni kívánt a gazdaságtörténész. Ez a folyamat lényegében máig tart, hiszen az ezredfordulón jelent meg először a Monarchia mindkét felére vonatkozó, évről évre összeállított GDP-számítás.⁵⁶ Nincs itt szükség a számítások historiográfiájának újabb összefoglalására, mindössze azt kívánjuk bemutatni, hogy az új fogalmi konstrukciókhoz előállított adatsorok mennyire alakították át a Monarchia hosszú gazdaságtörténeti szakaszairól kialakult képünket, illetve hogy a becslésértékű számítások mennyiben viselik magukon a szerzők saját korának „szellemét”.

A hatvanas évek magyar szerzői közül Hanák Péter becsült a legvakmerőbben. A módszertani probléma lényege az volt, hogy a kiegyezés körüli időkre vonatkozó bázist a korszak leíró statisztikáiból lehetett összerakni (ez meglehetősen alacsony értékeket adott), a végpontot viszont a modern statisztika I. világháború előtti színvonalára jelölte ki. Ha az általa becsült „nemzeti jövedelem” (a szerző „Nettó Nemzeti Terméknek” nevezte) adataiból növekedési ütemet számolunk (ő maga növekedést még nem számolt, csak volumeneket becsült), akkor azt a meglepő eredményt kapjuk, hogy a világháború előtti bő évtized (1900–1913: 5,6%) érezhető gyorsulást mutatott a megelőző 1870–1900 közötti periódushoz képest (4,0%). Ez egyébként magának a szerzőnek a Monarchia válságával kapcsolatos koncepciójához is nehezen illeszkedett volna.⁵⁷ Témánk szempontjából azt már csak jelezzük, hogy az általa használt árindexek

⁵⁵ Berend – Ránki 1968. A szerzőpár többféle nemzetijövedelem-számítási kísérlettel is hozzájárult a hatvanas években a dualista korszak történetének újraértékeléséhez. Az ő adataik 1900–1913 között lassulást mutattak a megelőző periódushoz képest (Berend – Ránki 1966).

⁵⁶ A számítások historiográfiájáról lásd Kövér 2007.

⁵⁷ Hanák 1971.

súlyozása (erős ipariolló-nyílást mutatott egy, az 1960-as években készült statisztikai kimutatás alapján) ugyan alkalmas lehetett a hatvanas évek gazdaságpolitikájának alátámasztására, ám meglehetősen félrevezetőnek bizonyult a 19. század második felét illetően.⁵⁸

Katus László úttörő számításai voltak azok, amelyek lényegében újraírták a magyar gazdaságtörténet addig alkalmazott periódusait. Természetesen saját kora nyelvéhez neki is alkalmazkodnia kellett, az általa az angol szövegben a *take off* szinonimájaként használt „ipari forradalom” periódusát az 1887–1913 közötti szakaszhoz illesztette, amely nyílt elszakadást jelentett a politikatörténeti korszakhatároktól. A bázisként 1857/67-től számított időszakban kereskedelmi ciklusonként váltogatta egymást a „nagyon gyors” (1867–73), a „stagnáló és lassú” (1873–79) és a „mérsékelt növekedés” (1879–87), majd az 1887 utáni szakaszt először egy hosszabb „nagyon gyors” (1887–99), majd egy „lelassult” (1900–1913) növekedési alkorszak jellemezte.⁵⁹ A növekedési szakaszok válság-évekhez kapcsolása nemcsak tematikusan illeszkedett a korszak középtávú ciklusaihoz, hanem további számítások számára is új értelmezési lehetőségeket kínált.

John Komlos magyar ipari indexszámítása egyrészt tovább tágította a vizsgálat időhorizontját, másrészt 1830 és 1913 között egyértelműen az üzleti ciklusokhoz (csúcstól csúcsig) illesztette azokat. A dualizmuskor leggyorsabb növekedési ütemét az 1874–1883 közötti periódusra számította (6,09%), ami összefüggött az alacsony szintről való starttal, de az egész korszak átlagát meghaladó tempót mutatott nála az 1883–1896 (3,82%) és az 1906–1913 (3,96%) közötti ciklus is. A századforduló időszakát viszont 1896–1906 között szerinte a legalacsonyabb ütem jellemezte (1,51%).⁶⁰ Gyökeresen új képzetet sugallt a világháború előtti utolsó periódus dinamikája, amely teljesen ellentmondott a Monarchia felbomlását utólag előrevetítő korábbi véleményeknek. Komlos azonban nem érte be az üzleti ciklusok szerinti tagolással, hanem a Monarchiát illetően az „ipari forradalom” koncepcióját is egyértelműen téves fogalomnak (*misnomer*) nyilvánította.⁶¹ Komlos egyébként David Good számításaival is vitába szállt, aki kétségbe vonta az 1873 utáni „nagy depresszió” létét és a *take off*-koncepció alkalmazhatóságát Ausztriára nézve, s megvédte a kétszakaszos modellt. Komlos szerint Good pénzügyi indexeinek másfajta módszerű átszámításával egyértelműen igazolható, hogy a GNP növekedési üteme Ausztriában (egy főre számítva is) 1873 és 1898 között jóval alatta maradt az 1898–1913 közötti ütemnek.⁶²

Max Schulze tézise, aki már nemcsak új ipari indexet számolt Ausztriára és Magyarországra, hanem 1870 és 1913 között évről évre a GDP alakulását is

⁵⁸ Eddie Scott meggyőzően mutatta ki az indexsorok téves applikálását (Eddie 1996: 59–65).

⁵⁹ Katus 1970: 58, 63.

⁶⁰ Komlos 1983: 145, 290–299.

⁶¹ Komlos 1983: 90–92. Igaz, a nevezett állítás Ciszlajtániával kapcsolatosan hangzik el, de nem alkalmazza Magyarországra vonatkozóan sem a *take off* fogalmát a felgyorsult növekedés időszakára, hanem inkább a strukturális változások elmaradását (és az osztrák tőkeimport meghatározó szerepét) hangsúlyozza.

⁶² Good 1974; Komlos 1978; Good 1978.

megbecsülte mindkét országfélen, egyértelműen azt erősítette meg, hogy 1873 Ausztriában súlyos depressziót hozott, stagnálást, amely ugyanakkor nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország az európai átlagnál gyorsabb növekedést produkálhasson ebben a periódusban. A századfordulón azonban visszájára fordult a tendencia: Ausztria növekedése felgyorsult, Magyarországé viszont az osztrák tőke kivonás miatt lelassult.⁶³ Igaz, a számítások bázisidőszaka lényegesen magasabbra becsült, mint a korábbi adatsorokban, és a növekedési ütemek a gyors szakaszokban sem olyan látványosak, mint ahogy a hatvanas évek becslései vélték. A Monarchia két felének párhuzamosan diszharmonikus dinamikája azonban szoros összefüggést mutatott.

* * *

A Monarchia emlékezetét – szimbolikus tartópilléreként – manapság ilyen globális mutatók hordozzák. Erős bennük a becsült, a konstruált, ha úgy tetszik, a fikciós elem, mégis híven tükrözik mai képzetünket a dualista korszakról. Nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a modernitást megelőző időszak eredményeinek, ennél fogva a kiegyezés körül magasabb indulószint jelenti a bázist, ahonnan viszont természetesen nem lehet már olyan könnyen és gyorsan növekedni. De azt is mondhatjuk, hogy mára megkopott az európai nagy térségek dinamikájába vetett optimista hit is, amely a hatvanas években még Keletet és Nyugatot egyaránt áthatotta. Továbbra is elevenen lüktetnek azonban a múltbeli üzleti ciklusok (különösen, ha a válságpercepciókra új személyes forrásokat találunk), és váltakoznak a hosszabb növekedési szakaszok (amelyeket régi és újonnan feldolgozott statisztikák igazolnak vagy cáfolnak), ám mindebből távolról sem következik a Monarchia „szükségyszerű” felbomlása. Ráadásul manapság már senkinek sem jutna eszébe, hogy feltámassza a Habsburgok kétközpontú birodalmát. Jóllehet a legfrissebb statisztikai idősor-elemzési módszerek segítségével egyesek kétségbe vonják a termelési adatokban a Kondratyev-hullámok létét (amit egyébként maga a „felfedező” sem állított általánosságban), s az évszázados trendek konstrukcióját illetően szintén kétségek merültek fel,⁶⁴ a kortársak percepcióját híven visszaadó személyes forrásokban is élénken tükröződő létfenntartási krízisek és rövid ciklusok, vagy a legalább az árstatisztikák által hosszabb távon jelzett emelkedő és süllyedő időszakok továbbra is alapvetően behatárolják a történelmi értelmezés kereteit.

A gazdasági növekedés aggregált makromutatói (ipari index, GDP éves növekedése) alapján kialakított képet azonban újra és újra felülírhatják a hosszú távú ágazati és vállalati elemzések. Ebből a szempontból különösen tanulságos a magyarországi iparosodás húzóágazatának számító malomipar történeti vizsgálata.⁶⁵ A budapesti malomipar fejlődési íve nemcsak azért figyelemre méltó,

⁶³ Schulze 2000.

⁶⁴ Metz 2011.

⁶⁵ Kövér 2002.

mert alapjában nem tőkeimportból, hanem a belső felhalmozásból finanszírozott ágazat volt, hanem azért is, mert az összmonarchia piacára támaszkodó termelési dinamikája átívelt a 19. század második felének hosszú konjunktúráin és dekonjunktúráin. Ebből a szempontból érdemes meghallgatni a budapesti gőzmalomipar történetének legújabb monográfiáját:

„Összességében tehát elmondható, hogy a fővárosi malomvállalkozások az 1860-as és még az 1870-es évtizedben is fénykorukat élték. Eredményeiket visszafogta ugyan, de alapjában nem rendítette meg őket az 1869-es és 1873-as válság. Tartós és elhúzódó válságot idézett elő ugyanakkor a fővárosi malomvállalkozások körében az agrárválság, ezen belül is az amerikai liszt élesedő versenye. A visszaesés az 1880-as évek közepétől vált kitapinthatóvá, a cégek akkortól már érezték a hatását, de a piac határozottabban csak az 1890-es évtizedtől tükrözte azt vissza. Tehát a budapesti malomvállalkozások hanyatlása az 1880-as évtizedben éppen csak elindult, az 1890-es évtizedben viszont már mindenki számára közismert tényé vált.”⁶⁶

Nem kell tehát attól tartanunk, hogy lezárult a Monarchia gazdaságtörténetéről folytatott vita. A vállalat-történeti megközelítés még sokáig adhat új ösztönzéseket mind a hosszú, mind a rövid távú növekedés, mind a piaci konjunktúrák ciklusainak, fel- és leszálló ágainak elemzéséhez. S ezek összefüggésében, mikro- és makroszint együttes látószögében semelyik „korszak” sem érezheti magát biztonságban. Úgy tűnik, a történelmi múltkonstrukcióknak is megvannak a maguk hullámai.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XI.814. Havel Lipót cég iratai. Familien Journal.

Adalékok Magyarország nyersterméneinek ártörténetéhez a XIX. században. Budapest, 1873.

Árstatisztika. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 44.) (Szerk. és bev. Bud János.) Budapest, 1913.

Kőrösi József 1873: *Adalékok az árak történetéhez.* (Pestvárosi Statisztikai Évkönyv.) Pest.

⁶⁶ Klement 2012: 55.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balla Vilmos 1923: *A vadember*. Budapest.
- Bácskai Vera 2001: „Csak saját erőmre és teljesítményemre utalva”. A „self-made man”-ek világa. *Aetas* (16.) 3–4. 159–181.
- Berend Iván – Ránki György 1955: *Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914*. Budapest.
- Berend T. Iván – Ránki György 1966: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914. *Történelmi Szemle* (9.) 2. 187–204.
- Berend T. Iván – Ránki György 1968: Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában. *Századok* (102.) 1–2. 35–79
- Buza János 1977: Historiográfiai vázlat 1867–1945 közötti ár- és bértörténetírásunkról. *MTA II. Osztály Közleményei*. 187–203.
- Eckhart Ferenc 1941: *A magyar közgazdaság száz éve 1841–1941*. Budapest.
- Eddie, Scott M. 1996: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debrecen.
- Földes Béla 1882: *Statisztikai tanulmányok a gabonaárak hullámzásairól a XIX. században és a gabonadrágaságok hatásairól. Eredeti adatok alapján*. Budapest.
- Földes Béla 1909 [1905]: Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról. In: Földes Béla: *Közgazdasági értekezések*. I. kötet. Budapest, 253–359.
- Freystädter Jenő 1938: A különvállomása. *8 Órai Ujság* 1938. szeptember 16. 6.
- Good, David F. 1974: Stagnation and “take-off” in Austria, 1873–1913. *Economic History Review* (27.) 1. 72–88.
- Good, David F. 1978: The Great Depression and Austrian Growth after 1873. *Economic History Review* (31.) 2. 290–294.
- Hanák Péter 1971: Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában: túlsúly vagy függőség? *Századok* (105.) 5. 903–931. [Eredetileg: Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy. Prepondency or Dependency. *Austrian History Yearbook* [1967] (3.) 1. 260–332.]
- Jankovich Béla 1912: Osztrák és magyar index-számok 1867–1909. In: *A drágaság*. (S. a. r. Tonelli Sándor.) Budapest, 314–334.
- Jászi Oszkár 1983 [1929]: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Budapest. [Eredetileg: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, 1929.]
- Katus László 1970: Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism (1867–1913). A Quantitative Analysis. In: *Socio-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Budapest, 35–127.
- Klement Judit 2012: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében*. Budapest.
- Komlos, John 1978: Is the Depression in Austria after 1873 a “Myth”? *Economic History Review* (31.) 2. 287–289.
- Komlos, John 1983: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union*. Princeton.
- Koselleck, Reinhart 2003: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. (Ford. Hidas Zoltán.) Budapest.

- Kövér György 2002: A budapesti malomipar felemelkedése – a központi bank információs tükrében. In: Kövér György: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 298–309.
- Kövér György 2007: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye: Lépték és tempó. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. Budapest, 44–73.
- Krasznay Péter 2010: *Krasznay Péter naplójegyzetei 1861–1916*. (Szerk. Kujbusné Mecsei Éva – Takács Péter.) Nyíregyháza.
- Krausz Simon 1937: *Életem. Krausz Simon emlékiratai*. Budapest.
- Metz, Rainer 2011: Do Kondratieff waves exist? How time series techniques can help to solve the problem. *Cliometrica* 5. 205–238.
- Munk, Méir Ávrám 2002: *Életem történetei*. Budapest–Jeruzsálem.
- Paikert Alajos 2001: Életem és korom. (Közléteszi Takáts Rózsa.) *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1998–2000*. Budapest, 161–220.
- Pólya Jakab 1890: *A gazdasági válság*. Budapest.
- Rosenberg, Hans 1943: Political and Social Consequences of the Great Depression of 1873–1896 in Central Europe. *Economic History Review* (13.) 1–2. 58–73.
- Sándor Pál 1958: *A XIX. század végi agrárválság Magyarországon*. Budapest.
- Sándor Vilmos 1954: *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900*. Budapest.
- Schulze, Max Stephan 2000: Patterns of Growth and Stagnation in the Late Nineteenth Century Habsburg Economy. *European Review of Economic History* 4. 311–340.
- Stern Samu 2004: *Emlékirataim. Versenyfutás az idővel*. (Szerk. Ács Gábor.) Budapest.
- Szekfű Gyula 1920: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest.
- Szekfű Gyula [é. n.]: *Magyar történet*. VII. kötet. *A tizenkilencedik és huszadik század*. (Szerk. Hóman Bálint – Szekfű Gyula.) Budapest.
- Szinnyei József 1905: *Magyar írók élete és munkái*. X. kötet. Budapest.
- Szűcs Sámuel 2003: *Szűcs Sámuel naplói 1865–1889* (S. a. r. Kilián István.) Miskolc, 2003.
- Tonelli Sándor 1911: A drágaság kérdése Magyarországon 1901–1910-ben. *Közgazdasági Szemle*. (35.) 3. 145–173.
- Tonelli Sándor 1912: A drágaság a világpiacon és nálunk. In: *A drágaság*. (S. a. r. Tonelli Sándor.) Budapest, 77–216.
- Toynbee, Arnold 1909: *Anglia gazdasági forradalma a XVIII. században*. (Ford. Navratil Ákos.) Budapest.